

УДК 94(477.82)

Р.П. Давидюк

ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.

У науковій статті досліджуються передумови розгортання національно-демократичного руху на Волині у 20-х роках ХХ століття, його організаційно-партійна структура, звертається увага на формування партійних осередків та особливості передвиборчої діяльності Українського національно-демократичного об'єднання у Волинському воєводстві. Доведено, що реалізуючи ідею «сокальського кордону», польська влада стримувала поширення національно-демократичного руху в краї.

Ключові слова: Волинське воєводство, Українське національно-демократичне об'єднання, парламентські вибори, «Просвіта», кооперативи, «волинський експеримент».

В научной статье исследуются предпосылки развертывания национально-демократического движения на Волыни в 20-х годах ХХ века, его организационно-партийная структура, обращается внимание на формирование партийных ячеек и особенности предвыборной деятельности Украинского национально-демократического объединения в Волынском воеводстве. Доказано, что, реализовывая идею «сокальского кордона», польская власть сдерживала распространение национально-демократического движения в крае.

Ключевые слова: Волынское воеводство, Украинское национально-демократическое объединение, парламентские выборы, «Просвита», кооперативы, «волынський експеримент».

The scientific article examines the preconditions for the national democratic movement in Volyn in the 20's of the ХХ-th century, its organizational and political structures; the attention is drawn to the formation of party cells and peculiarities of the pre-election activity of the Ukrainian National Democratic Union in Volyn Voivodeship. It is shown that the Polish government held back the spread of national-democratic movement in the province by implementing the idea of «Sokal border».

Key words: Volyn Voivodeship, the Ukrainian National Democratic Union, the parliamentary elections, «Prosvita», cooperatives, «Volyn experiment».

Актуальність проблеми. Дослідження діяльності українських політичних партій у міжвоєнній Польщі є важливим для з'ясування політичної ситуації в регіоні, віддзеркалює складності вирішення українського питання, засвідчує важливість національно-демократичної ідеї для політичної структуризації тодішнього західноукраїнського суспільства.

Метою наукової статті є аналіз передумов створення, особливостей діяльності партійних структур Українського національно-демократичного об'єднання, труднощі їхньої розбудови на Волині у 20-ті роки ХХ століття.

Аналіз наукових досліджень проблеми. Історія діяльності українських політичних партій і міжпартійні відносини на Волині вже були об'єктом наукових досліджень. Український національно-демократичний табір Галичини центристського напрямку досліджували Микола Кугутяк [19], Ігор Соляр [26], Борис Хруслов [27], Оксана Потіха [25]. Передумови створення та діяльність Української народно-трудової партії стали предметом кандидатської дисертації Тетяни Панфілової [24]. До аналізу участі українських політичних партій у виборчих кампаніях і парламентській боротьбі звертався Олександр Зайцев [18]. Історія українських національних партій Західної Волині висвітлена в роботі Миколи Кучерепи і Ярослава Цецика [20].

Джерельною базою наукової статті стали матеріали та документи, виявлені у Державному архіві Волинської області (Держархів Волинської обл.), Державному архіві

Рівненської області (Держархів Рівненської обл.),

а також матеріали україномовної періодичної преси міжвоєнного періоду.

Постановка проблеми. Політичний клімат західноукраїнських земель 20 -х рр. ХХ ст. відзначався суперечливістю та мінливістю. Реалізація концепції боротьби за відродження української державності вимагала максимальної консолідації національних сил. Однак в умовах загострення етнонаціональних і політичних протиріч зробити це було непросто, тому від активності національно-демократичного руху багато в чому залежало вирішення українського питання в Польщі.

На початку 20-х років проти дискримінаційної політики польського уряду в Галичині виступала Українська народно-трудова партія (УНТП) (до березня 1919 р. Українська національно-демократична партія). Посилення у керівництві УНТП центристської групи на чолі з Д. Левицьким сприяло подоланню суперечностей між автономістською та радянськими групами, консолідації широких національно-демократичних сил. Шляхом взаємних компромісів було вироблено платформу об'єднання, яка передбачала опозиційне ставлення до Польської держави та сподівання на перетворення радянської України в незалежну Українську державу.

Концептуальні засади політики УНТП були узагальнені і схвалені на травневому 1923 р. з'їзді партії і отримали назву програми реальної політики. Трудовики вважали, що дієвим засобом досягнення політичної єдності Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся є домагання «повної територіальної одноцілої автономії для всіх українських земель під Польщею». Однак в результаті конфронтаційних взаємин між Народним комітетом і Закордонною групою прискорювався розкол у партії, який спричинив виникнення кількох дрібних організацій: Заграва, Незалежна партія, Партія національної роботи тощо.

З метою консолідації національно-демократичного табору у квітні 1924 р. було скасовано ухвали травневого 1923 р. з'їзду, знято гасло національно-територіальної автономії, задекларовано боротьбу за конкретні соціально-економічні та культурно-освітні прагнення українців [24, с. 23, 25].

На Волині активізація політичного життя відбувалася у зв'язку з першими у Другій Речі Посполитій парламентськими виборами 1922 р. Українські політичні партії Східної Галичини бойкотувалися вибори з огляду на невизначеність юридичного статусу цієї території. На Волині в рамках передвиборчої діяльності було утворено Український центральний виборчий комітет, лідери якого закликали обирати лише українських представників. Об'єднання зусиль українців з іншими національними меншинами призвело до утворення на нараді у Варшаві 17 серпня 1922 р. Блоку національних меншин (БНМ). Українців на цій нараді представляв директор вчительської семінарії в Дермані Михайло Черкавський. У передвиборчій платформі БНМ, який йшов на вибори за списком № 16, значна увага надавалася національним, соціальним, релігійним, економічним питанням.

Польська влада намагалася різними способами завадити передвиборчій роботі УЦВК, зокрема рівненське староство заборонило поширювати відозви «Чого хоче 16-ка?», затримувалися активісти, які проводили агітаційну роботу на користь БНМ [2, арк. 2.]. Незважаючи на це, за виборчими списками БНМ 20 українців стали послами до сейму, шість до сенату, утворивши у польському парламенті Українську Парламентарну Репрезентацію (УПР) [21, с. 19].

Створення в польському парламенті окремого українського представництва мало величезне значення для подальшої політизації волинян, розгортання в краї українського національно-демократичного руху. Однак формування політичної платформи УПР відбувалося непросто з огляду на різні політичні погляди послів. Частина волинських послів і сенаторів зблизилася з Українською народно-трудовою партією, серед них С. Підгірський, Б. Козубський, М. Черкавський, зокрема останній увійшов до керівного органу УНТП [19, с. 170]. Це стало передумовою до консолідації національно-демократичних сил регіону.

На початку 1925 р. з метою зближення політичних груп з'явилася Об'єднуюча комісія,

завданням якої було узгодження позицій для утворення єдиної партії націонал-демократичного спрямування [20, с. 59.]. 11 липня 1925 р. на з'їзді у Львові було утворено Українське національно-демократичне об'єднання на основі об'єднання Української народно-трудової партії, Української партії національної роботи, групи послів-українців з Волині [12, арк. 327]. У схваленій з'їздом політичній платформі зазначалося: «Український народ в Польщі мусить бути зорганізований в політичну організацію. Така політична організація в Польщі є Українське національне демократичне об'єднання. Найголовніше завдання УНДО в забезпеченні цілі є звернення своїх впливів на Волині, Поліссі, Холмщині, Подляшші» [14, арк. 98].

Документ проголошував, що «УНДО стоїть на становищі національної єдності всього українського народу та змагає до здобуття Соборної Незалежної української Держави на всіх українських землях» [26, с. 49–50].

Політична платформа, як підстава програми партії, була змінена на Народному з'їзді 19-20 листопада 1926 р. у Львові. Викреслювався пункт платформи, що обумовлював необхідність утворення закордонного представництва партії; змінювалося попереднє прихильне ставлення до Радянської України; пом'ягшувалося цілковито негативне ставлення до Польщі через виключення пункту платформи, яка засвідчувала неможливість юридичного визнання польської влади на західноукраїнських землях, натомість висувалося гасло самоврядування [10, арк. 170; 12, арк. 327].

До складу першого ЦК УНДО увійшли представники Волині: сенатори М. Черкавський, О. Карпинський, посли Б. Козубський, С. Хруцький [17, с. 1]. Михайло Черкавський (1879-1929) закінчив історико-філософський факультет Київського університету, вчителював у Бессарабії, потім на Волині: у Дермані, Дубно, Луцьку, професор, громадський діяч, публіцист, сенатор до польського сейму у 1922 – 1926 рр. від Волині, член УНДО. Помер у розквіті сил від прикрого випадку. На вулиці у холодну пору підібрав кошеня, яке подряпало йому руку, від чого почалося зараження крові [28, с. 83].

Олександр Карпинський народився у Білій Підляській на Підляшші, випускник юридичного факультету Московського університету, працював у Чернігівському окружному суді, з 1917 р. товариш секретаря внутрішніх справ УНР, пізніше член Ради Міністерства закордонних справ Української Держави, посол Української Держави в Польщі. З 1922 по 1928 р. – посол до польського парламенту. У 1920-х рр. займався адвокатською практикою у Рівному, очолював місцеву філію «Просвіти».

Борис Козубський, житомирянин, член Центральної Ради, у 1922 р. обраний послом до польського сейму, один із організаторів Українського парламентського клубу, віддавав багато зусиль для організації українських кооперативів на Кременеччині. Родина Козубських віддала кілька приміщень власного помешкання під осідки «Просвіти» й «Союзу українок». [30].

Сергій Хруцький, за фахом народний учитель, з 1925 р. член УНДО, входив до складу Центрального комітету партії, посол до польського сейму. Проводив активну боротьбу за українізацію Православної церкви в Польщі, був членом Українського Церковного Комітету.

Діяльність УНДО зосереджувалася, насамперед, на території Галичини, на Волині ж впливи партії були менш відчутними. Тут протидію УНДО спочатку складали осередки «Сельробу» [1, арк. 1], пізніше розбудові партійних осередків УНДО заважав «сокальський кордон», як складова «волинської програми» воєводи Генрика Юзевського.

В цілому організаційна сітка УНДО була досить розгалуженою, партія мала вертикальну структуру. Її найвищою організаційною владою був Народний з'їзд, який скликався один раз на два роки. В ньому брали участь делегати від усіх українських земель, що перебували під владою Польщі. Народний з'їзд ухвалював програму партії, визначав основні напрямки її політики, обирав виконавчого органу - Центрального комітету, який складався з сорока одного члена і десяти заступників. Центральний комітет керував усім партійним життям, здійснював ухвали Народних з'їздів, видавав розпорядження, затверджував різноманітні

постанови та положення щодо внутріпартійної роботи, а також діяльності партії у сферах політичного, культурного та господарського життя регіону. Центральний комітет також обирав президію, що складалася з семи осіб - голови, чотирьох заступників, двох секретарів і референтів з окремих ділянок діяльності партії, які разом з президією складали екзекутиву партії [26, с. 50].

Проміжною ланкою між Народним з'їздом і Центральним комітетом був Народний комітет, який скликався у випадку надзвичайно важливих справ, на розв'язання яких ЦК самостійно не міг наважитися. Народний комітет, складався з делегатів краю, обраних на повітових народних з'їздах, голів повітових народних комітетів чи їх заступників, членів ЦК, а також послів і сенаторів. Найвищими установами УНДО в повітах були повітові народні з'їзди, які згідно з постановами і розпорядженнями Центрального комітету партії визначали напрями діяльності повітових народних комітетів. До їх складу голова та шість-десять членів, з-поміж яких обиралися заступник голови, секретар, скарбник. Громадська (сільська) організація вважалася низовою ланкою партійної структури УНДО. Вона обирала партійну управу з трьох - семи осіб. Причому вже п'ять членів партії на селі були зобов'язані мати свою громадську партійну управу. Її завданнями були: організація засідань один раз на місяць, прийняття у члени партії, а на час виборів - виконання обов'язків громадського виборчого комітету [25, с. 18].

В організаційному статуті УНДО відмічалось: «обов'язком кожного члена партії є брати активну участь у партійному життю, платити партійний податок, піддержувати партію на кожному кроці словом і ділом. Член партії є обов'язаний передплачувати партійну пресу і набувати партійні видавництва. Член партії під кожним оглядом повинен бути зразком українського громадянина» [14, арк. 16].

На Волині УНДО поширило свої впливи через «Просвіти», осередки яких зростали чисельно, хоча польська влада всіляко намагалася запобігти розвитку товариства. Активну участь по розбудові «Просвіт» здійснювали колишні учасники національно-визвольних змагань. Серед них були як місцеві жителі, так і емігранти з Наддніпрянської України. При «Просвітах» створювалися різні секції: драматично - співоча, бібліотечна, культурно - просвітня та організаційна, добродійна, церковна секції, організовувалися хори [11, арк. 120], проводилися аматорські вистави [13, арк. 464], відбувалися урочисті богослужіння на честь Тараса Шевченка [8, арк. 9] тощо.

Члени УНДО мали безпосередній вплив на «Просвіту» до кінця 1927 р. Однак, з початком «волинського експерименту» у 1928 р. активізується переслідування діячів «Просвіт», що врешті призвело до заборони товариства на Волині. У плани воєводи Г. Юзевського входило витіснення мережі українських організацій, пов'язаної зі Львовом, заміна їх на нові під назвою «Просвітянські хати», які перебували під впливом утвореної у 1931 р. в Луцьку проурядової партії – Волинського українського об'єднання (ВУО).

Помітним етапом у організаційному становленні Українського національно-демократичного об'єднання на Волині стало створення розгалуженої мережі українських кооперативних організацій. У 1927 р. почав діяти інспекторат Ревізійного союзу українських кооперативів в Луцьку, який повністю контролювався ундовцями. Пізніше розпочали свою діяльність філії галицьких українських кооперативів «Народна торгівля», «Маслосоюз», «Сільський господар» та інші [7, арк. 40]. Економічні впливи УНДО посилювалися через Український Селянський кооперативний банк у Рівному [9, арк. 6]. У 1929 р. під впливом УНДО на Волині перебували 43 українських кооперативи і 44 філії «Просвіти» [16, арк. 11-12].

Проникнення УНДО на Волинь пройшло ряд стадій. На початковому етапі Центральний комітет партії прийняв рішення про заснування у Луцьку партійного часопису. Виконуючи рішення ЦК, сюди 11 грудня 1926 р. прибув голова УНДО Д. Левицький. Провівши тут успішні переговори з редакцією тижневика «Громада» він домігся переоформлення цього часопису на партійний орган під назвою «Українська громада», який виходив до липня 1929

р. Це дало змогу партії поширювати свої ідеї серед селянських верств. Виступаючи за збереження приватної власності на землю, програма УНДО передбачала необхідність проведення аграрної реформи з передачею землі без викупу українським малоземельним і безземельним селянам. Таке положення партійної програми, безперечно, імпонувало селянам і сприяло зростанню їхніх симпатій до УНДО. Незважаючи на це, впливи партії на Волині були невеликими, про що засвідчують вибори до органів місцевого самоврядування 1927 р.: якщо у Галичині партія отримала 52,1 %, то на Волині лише 3,6 %, а в окремих повітах, як Любомльський чи Ковельський взагалі не отримала жодного голосу [20, арк. 66-67].

Робота УНДО активізувалася в краї напередодні виборів 1928 р. Перед виборами члени партії створили блок, до складу якого, крім УНДО, увійшли члени колишнього Сельсоюзу та безпартійні українці, які приступили до передвиборчої акції за списком № 18. Названий блок був утворений під керівництвом колишнього сенатора М. Черкавського. Водночас проводилися передвиборчі віча, поширювалася агітаційна література. Проте передвиборча діяльність 1928 р. супроводжувалася переслідуваннями польської влади, арештами, внутрішньополітичною боротьбою націонал-демократів з лівими політичними силами. Це негативно позначилося на результатах виборів: жоден кандидат зі списку БНМ на Волині не пройшов до сенату, у сеймі Волинь представляв лише С. Хруцький. Хоча у Галичині партія отримала хороші здобутки, утворивши у сеймі Український парламентський клуб у складі 26 послів, з яких 23 були членами УНДО [20, с. 74].

На засіданні 29 березня 1928 р. голова українського клубу Д. Левицький оголосив декларацію, в якій підкреслювалося, що український народ не визнає жодних трактатів і міжнародних актів, за якими передали українські землі до Польщі, і прагне утворити на них незалежну Українську державу [23, с. 2].

Після виборів УНДО намагалося посилити свої впливи на Волині. З цією метою у Волинське воеводство направляли досвідчених партійців, зокрема послів та сенаторів. На початку червня 1928 р. Центральний комітет партії спеціальними циркуляром закріпив за членами своєї парламентарної репрезентації окремі повіти Волині. Так, на території Луцького повіту організаторську роботу проводив сенатор А. Горбачевський, у Володимирському – посол В. Кохан, Рівне і Костопіль опікували сенатори А. Троян і М. Кузьмин, Кременець, Дубно, Здолбунів – сенатор В. Бараник і посол О. Вислоцький, Ковель, Горохів і Любомль дісталися послу В. Пелеху [3, арк. 471 зв.]. Вони організовували народні віча, селянські сходи і збори, на яких знайомили присутніх із політичним становищем, із перебігом засідань у польському сеймі і сенаті, пропагували партійну програму, особливо її аграрну частину [1, арк. 2; 4, арк. 7].

29 липня 1928 р. у Луцьку відбулися перші повітові організаційні збори УНДО, на яких був обраний тимчасовий повітовий виконавчий комітет [29, s. 10]. Його головою обрали В. Островського, секретарем – С. Вишневського. Членами комітету були жителі сіл. Так, на посаду заступника голови повітового комітету було обрано Г. Домбровського, мешканця с. Крупа (Луцький повіт), членом комітету – Я. Лобурського, мешканця с. Романів, члена товариства «Самопоміч» [22, с. 400].

У Рівному осередок УНДО було утворено 19 серпня 1928 р., а 21 вересня обрано постійно діючий повітовий комітет партії, який очолив І. Облонський [9, арк. 6; 14, арк. 12]. Серед відомих діячів УНДО на території рівненського повіту були урядник Селянського кооперативного банку у Рівному, секретар рівненської «Просвіти» Антон Кентржинський, кооперативний інструктор Союзу Українських кооперативів у Львові у рівненському повіті Роман Ішук, вчитель з Клеваян, опікун дружини «Пласту» у Клевані Іван Облонський, адвокат, сенатор і голова Рівненської «Просвіти» Олександр Карпинський та інші [9, арк. 7].

З Луцькою «Просвітою» пов'язані професор Іван Власовський, голова наглядової ради Українського банку в Луцьку Іван Бондарчук, історик Олександр Цинкаловський, лікар Арсен Річинський та інші. Серед прихильників УНДО у ковельському повіті був лікар М. Пирогов [6, арк. 28]. У вересні 1928 р. почав діяти повітовий комітет УНДО у

дубнівському повіті на чолі з війтом гміни Т. Назаруком [5, арк. 14]. У жовтні цього ж року був утворений Волинський окружний комітет, який об'єднував більш як 300 членів [4, арк. 9]. Діячі УНДО працювали у ковельському, кременецькому, володимирському, здолбунівському повітах [5, арк. 16-18, 22-23]. За даними польської поліції у кінці 20-х років УНДО мало своїх прихильників у 8 повітах Волині [5, арк. 10]. До обраного на партійному з'їзді 1928 р. у Львові ЦК УНДО увійшло три представники Волині: Ф. Назарук, М. Черкавський та І. Павлюк.

Позачергові вибори 1930 р. проходили в умовах тиску та переслідування з боку польської влади, хоча і позначилися об'єднанням у спільний виборчий блок УНДО і УРСР, але завершилися втратою мандатів порівняно з попередніми виборами. Перемогу на виборах отримав ББВР (Безпартійний блок співпраці з урядом), який підтримувався волинською адміністрацією на чолі з воєводою Г. Юзевським. Посли-українці обрані за виборчими списками ББВР були членами проурядового Волинського українського об'єднання. Наголосимо на протистоянні між УНДО і ВУО стало характерним для політичного життя Волині у 30-х роках.

Трагічні події на Наддніпрянщині, пов'язані з колективізацією, масовими репресіями української інтелігенції, а також акції пацифікації в Галичині спричинили еволюцію політичних поглядів націонал-демократичного руху. В цих умовах керівництво УНДО прийшло до висновку, що успіх боротьби значною мірою залежить від польсько-українського порозуміння, в основу якого покладалася ідея автономії західноукраїнських земель у складі Польщі [27, с. 163].

Протиборство прихильників і противників компромісу з Польщею поділило західноукраїнське суспільство на два основні політичні табори: ліберально-демократичне УНДО, у якому поглиблювалися суперечності між націоналістичною групою Д. Паліїва і «поміркованими» політиками, і радикальний націоналізм. Розбіжності посилювала світова економічна криза і масова репресивна акція в Галичині у 1930 р. На Волині помітний вплив на політичне життя здійснювала «волинська програма» Генрика Юзевського, важливою складовою якої була ідея «сокальського кордону» і намагання витіснити з Волині впливи національно-демократичних інституцій з галицьким родоводом. Політика нормалізації з польською владою, яку уклав провід УНДО негативно позначилася на діяльності партії на Волині, у другій половині 30-х років партійні впливи у воєводстві значно зменшилися.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 36. Луцьке повітове староство, оп. 13-а, спр. 901.
2. Держархів Волинської обл., ф. 46. Волинське воєводське управління. м. Луцьк, оп. 9, спр. 51.
3. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп.9, спр. 237.
4. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 239.
5. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 495.
6. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1021.
7. Держархів Волинської обл., ф. 269. Луцький повітовий комісаріат державної поліції. м. Луцьк, оп. 1, спр. 11.
8. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30 Рівненське повітове староство, оп. 18, спр. 1017.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1274.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1430.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 33. Прокуратура Рівненського окружного суду. м. Рівне, оп. 4, спр. 3.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 33 оп. 4, спр. 22, т. 1.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 34.

14. Держархів Рівненської обл., ф. 86. Рівненське повітове управління державної поліції, оп. 2, спр. 514.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 86, оп. 2, спр. 516.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 100. Здолбунівське повітове управління державної поліції, оп. 1, спр. 1298.
17. Діло. - 1925. - 15 липня.
18. Зайцев О. Ю. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 2. – Київ, 1995. – С. 172–186.
19. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). / М. Кугутяк. - Київ-Івано-Франківськ, 1993.
20. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921-1939 рр.) / М. Кучерепа, Я. Цецик. - Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – 304 с.
21. Кучерепа М. ВУО. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. - Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с.
22. Миць М. Часописи «Громада» та «Українська громада» – виразники ідей Українського національно-демократичного об'єднання на Волині (20-ті роки ХХ ст.) / М. Миць // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. - Ч. 1.– К., 2003.
23. Паліїв Д. Два світогляди: з нагоди виступу угодовщини / Дмитро Паліїв // Новий час. - 1928. - 23 квітня.
24. Панфілова Т. О. Українська народно-трудова партія: боротьба за державну незалежність і соборність України. 1919-1924 роки. / Т. О. Панфілова. - Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2004. - 31 с.
25. Потіха О. Українське національно-демократичне об'єднання: організаційна структура, форми та методи діяльності (1930-1935 рр.) / О. Потіха // Мандрівець: Актуальні проблеми гуманітарного пізнання. - Тернопіль, 2007. -№5. - С.17-20.
26. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання. Перший період діяльності (1925-1928) / І. Соляр – Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. - 70 с.
27. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання та консолідація нації / Б. Хруслов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - №4. - 1999. - С. 153-165.
28. Чернихівський Г. І. Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство. Матеріали на допомогу педагогам і студентам педколеджу, учням середніх спеціальних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл. / Г. І. Чернихівський - Видання Товариства української мови «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка та Крем'янецького ліцею. - Крем'янець, 1992. – 103 с.
29. Sprawozdanie MSW z życia mniejszości narodowych za miesiąc lipiec-sierpień 1928 r.– Warszawa, 1928.
30. [Khttp://histans.com/?termin=Kozubovsky](http://histans.com/?termin=Kozubovsky)